

реження пам'ятки відповідно до кількості створених примірників. Недарма порівняно з рукописними, друкованих Ірмологіонів сьогодні так мало. Зрозуміло, що це аж ніяк не зменшує їх вартості і як певного явища культури, і як даної книги. Зокрема, порівняльні студії першодруку та інших видань дають змогу відслідковувати стан монодійних співів у різний час. Врешті, пізніші записи усної традиції — в тому числі як в кінці XIX ст., так і в кінці XX ст. — при зіставленні з фіксацією її стану в друкованому Ірмологіоні дають прекрасні документальні свідчення про особливості збереження напівів, специфіку їх «життя» у свідомості громади, про сталість «суспільної пам'яті» — а це вже виходить далеко за рамки лише музичної культури, до того ж в її професійній гільці.

Звертає на себе увагу ще одна закономірність: кожний важливий крок у новому напрямку у Східній Європі починається саме на теренах нинішньої України. Згадаймо введення літургійного співу візантійського типу і його запис у Київській Русі в XI ст., пізніше адаптацію нового нотопису в кінці XVI ст., асиміляцію і активне перетворення багатоголосся західного типу, врешті нотодрук. У зв'язку з цим хотілося би висунути припущення про формування двох типів культури. Один з них можна б визначити як тип культури «первинної», провідної («культури-лідера»), другий — як «культуру-перекладача» (згадавши визначення Д. С. Лихачова). Не заглиблюючись зараз у детальний розгляд цього цікавого питання, можна стверджувати, що українська культура належить саме до другого типу. Особливим є те, що динамічно асимілювавши і «присвоївши» нове надбання, властиво створивши нове явище як свій варіант («київське знам'я», партесне багатоголосся і жанр концерту), вона далі активно його розповсюджує — перш за все на Схід, а також на Балкани, стає своєрідним «культуртрегером». У такому ракурсі — у фокусі історичної перспективи — бачиться й епохальне значення львівського першодрукованого Ірмологіона.

Юрій ЯСІНОВСЬКИЙ (Львів)

ЛЬВІВСЬКІ НОТНІ ПЕРШОДРУКИ

Місто Львів є колискою українського книгодрукування (1574); не дивно, що саме у Львові з'явився також і первісток українського нотодруку — нотний Ірмолой 1700 року.

У Західній Європі перші нотні видання з'явилися у другій половині XV ст. (*Collectorium super Magnificat*, Страсбург 1473). Удосконалив набірний спосіб нотного друку Оттавіо Петруччі (*Harmonice musices ad hecaton*, Венеція 1501)¹. На східнослов'янських землях нотодрукування започатковане 1558 року, коли в Берестю було видано збірку протестантських пісень з нотами «Pieśni Chwał Boskich»². Перші спроби нотного друку в Росії (зрозуміло, що безлінійного знаменного нотопису) були заініційовані в 50-х роках XVII ст. (Мартем'ян Шестак і Олександр Мезенець). Близько 1679 р. пробне видання двознаменного тексту (знаменний безлінійний текст і його транскрипція п'ятилінійною київською нотою) здійснив Симон Гутовський³.

Перше кириличне нотне видання з'явилося 1697 року у Супрасльському монастирі — одна сторінка тропаря на постриг монахів *Обяття отча* у брошурі *Послідованіє постригу*⁴. Уперше на це видання звернув

¹ М. Przywecka-Samecka. *Drukarstwo muzyczne w Europie do końca XVIII wieku*, Wrocław 1987, s. 21; D. J. Grout, C. V. Paliska. *A History of Western Music*, New York—London 1988, p. 207–210.

² М. Przywecka-Samecka. *Drukarstwo muzyczne w Polsce do końca XVIII wieku*, Kraków 1969, s. 88–89, 184; Н. Парэцкая. Ранняя нотадрука Беларуси, *Польмя* (Мінськ), 1970, 8, с. 245–250.

³ Б. Вольман. *Русские печатные ноты XVIII века*, Москва 1961.

⁴ Ю. Лабынцев. Некоторые вопросы кирилловского нотопечатания в Супрасле, *Фёдоровские чтения*. 1978, Москва 1981, с. 174–175; він же Неизвестный памятник нотной печати, *Советская музыка*, 1983, № 3, с. 76–78. Техніка цього друку, на його думку, не зовсім зрозуміла; очевидно, друкували з двох дощок з одночасним використанням набірних елементів. На одній дошці були вигравіювані нотні лінійки, на іншій — нотні знаки і словесний текст внизу під нотами. Тексти заголовків та прикраси друковані набірною технікою.

увагу Д. В. Разумовський, але його матеріал залишився неопублікованим⁵. Першу друковану згадку про цю пам'ятку подав Агатангел Кримський⁶.

9 жовтня 1700 року у Львові виходить друком нотолінійний Ірмолой, який став першим нотним виданням в Україні та першим набірним кириличним виданням. Через 9 років 15 травня 1709 року в друкарні львівського Успенського братства з'явилося друге видання нотного Ірмолая⁷. Поява нотних першодруків на межі XVII–XVIII ст. стала логічним продовженням розвитку рукописної форми побутування українських нотних Ірмолоїв. Друковані Ірмолої утверджували загальний процес стабілізації гімнографічного мистецтва в Україні, підсумували розвиток збірника як єдиної нотної книги вибраних церковних піснеспівів, уніфікували його репертуар і структуру⁸.

О. д-р Іван Музичка слушно підсумував, що «Ірмолой 1700 р. — це вислід еволюції ірмологійного і загального нашого Богослужбного співу цілих століть»⁹. Наступні видання Ірмолоїв — аж до ХХ ст. включно — в основному зберігали формальну будову львівських першодруків і використовували їх друкарські шрифти та прикраси.

Вихід у світ львівських нотних першодруків зацікавив багатьох дослідників — як з погляду друкарської справи, так і в контексті історії церковного співу. Чи не вперше на первісток львівського нотного друку звернув увагу Модест Гриневецький (1758–1823), протоігумен Онуфріївського монастиря у Львові, богослов, професор догматики і християнської полеміки Львівського університету, а згодом і його ректор. 1813 р. у листі до гр. М. Оссолінського він інформує про нотний першодрук,

⁵ Москва, ДБР, Архів Д. В. Разумовського (ф. 380), № 10/11, арк. 122–123.

⁶ А. Кримський. Рум'янцівський музей у Москві, *Життя і слово*, 1894, т. 1, кн. 3, с. 412.

⁷ Ф. Стешко. Перші українські нотодруки, *Книголюб*, кн. III–IV, Прага 1929, с. 13–31; І. Музичка. Перший український друкований Ірмолой, *Analecta ordinis s. Basilii magni*, vol. II (VIII), fasc. 1–2, Romae 1954, р. 254–264; Ю. Ясіновський. Перші східнослов'янські нотні видання, *Українське музикознавство*, вип. 9, Київ 1974, с. 45–54; він же Українські нотні видання XVIII ст., *Бібліографія українознавства*, вип. 2: *Бібліографія та джерела музикознавства*, Львів 1994, с. 23–29.

⁸ Нотолінійний Ірмолой — це збірник церковних піснеспівів в одноголосому записі, уживаних у богослуженнях української Церкви. Назва походить від основного жанру — ірмосів, тобто Ірмолой є передовсім книгою ірмосів. Але насправді це збірник різних жанрів, серед яких ірмоси є найчисленнішим жанром, що й зумовило назву збірника. Докладніше про це див. нашу статтю: Ю. Ясіновський. Український нотолінійний Ірмолой як тип гімнографічного збірника: зміст, структура, *Записки НТШ*, т. 226 (Праці Музикознавчої комісії), Львів 1993, с. 41–55.

⁹ І. Музичка. Перший український, с. 262.

подає в перекладі латинською мовою післямову Йосифа Городецького, а також викладає короткий історичний нарис про церковний спів¹⁰. Наприкінці століття Іван Франко опублікував цього листа, прокоментував появу нотного першодруку і додав післямову Йосифа Городецького у перекладі українською мовою¹¹. Слушно наголосивши на великій історичній вартості першого кириличного нотного видання, він помилявся, коли писав, що видавцеві довелося перекласти нотний текст з невменної системи запису на лінійне письмо і що більшість рукописних Ірмолоїв є копіями друку Городецького. Пізніше І. Франко слушно визначив одне з пріоритетних завдань у студіях над цією пам'яткою: «Було б цікаво зайнятися ближше й текстом і музикою сеї книги власне з огляду на місцеві українсько-руські вставки, внесені туди „київські” напіви і т. і»¹².

Денис Зубрицький, перший поважний історик і археограф Галичини, вивчаючи історію кириличного друкарства, звернув увагу і на львівські нотні першодруки¹³. Бурхливий перебіг подій початку XVIII ст. у Львові (Північна війна, захоплення Львова шведами, потім російськими військами), викликали у нього сумніви щодо можливості появи нотного друку 1700 р., він переніс дату появи нотного першодруку на 1707 р. Проте ці сумніви не мають достатньо переконливого обґрунтування, на що звернув увагу Я. Ісаєвич¹⁴; та й згадані драматичні події у Львові відбувалися після 1700 року і тому не могли затримати вихід у світ нотного першодруку. А віднайдені нами на примірниках Ірмолая 1700 р. маргінальні записи 1701–1705 років¹⁵ переконливо спростовують цю помилкову тезу Д. Зубрицького¹⁶.

¹⁰ Згадуючи про грецьку невменну нотацію, М. Гриневецький зазначає, що і в Галичині був уживаний подібний безлінійний нотопис, як про це свідчить переглянутий ним рукопис Лаврівського монастиря. Без сумніву, що це той самий кулізм'яний (знаменний) Ірмолой другої половини XVI ст., який сьогодні зберігається в Бібліотеці Народовій у Варшаві, куди надійшов у складі бібліотеки Перемишльської греко-католицької капітули (Акс. 2954), до якої потрапив з Лаврівського монастиря.

¹¹ І. Франко. Лист Модеста Гриневецького до гр. М. Оссолінського з р. 1813, *Життя і слово*, 1895, т. 3, кн. 2, с. 174–177.

¹² І. Франко. Дві вихідні карти, *Записки НТШ*, т. 63, 1905, с. 6 (miscellanea).

¹³ D. Zubrzycki. *Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi*, Lwów 1836.

¹⁴ Я. Ісаєвич. Братства і українська музична культура XVI–XVIII ст., *Українське музикознавство*, вип. 6, Київ 1971, с. 54.

¹⁵ Так, у примірнику 1700 р. з приватної колекції патріарха УАПЦ Димитрія є запис, який стверджує, що 1704 року Ірмолой використовували у місті Белзі на

У другій половині 40-х років XVII ст. львівський єпископ Арсеній Желиборський переніс свою друкарню зі Святоюрського монастиря до Унева, запросив досвідченого друкаря Йосифа Скольського, і 1648 р. тут вийшла друком перша книжка — Псалтир¹⁷. У передмові Й. Скольський зазначав, що взявся за облаштування в монастирі друкарні *книготворної і піснетворної*. Як припускають, вказівка на *піснетворну* друкарню, ймовірно, промовляє про плани друкувати ноти — очевидно, Ірмологіон¹⁸. Певною мірою про це свідчить і той факт, що саме тоді в Уневі (1650 р.) був створений рукописний Ірмолой на замовлення архімандрита Феодосія (Теодозія) Сосновського¹⁹. У документах і матеріалах Унівського монастиря збереглися кліше гравюр, на звороті яких є нотні тексти набірної техніки і зразки львівських першодруків, які з невідомих причин небули використані²⁰. Це змінює думку про підготовку нотного першодруку саме в Унівському монастирі. Підставою для такого припущення є і цікаві сторінки з історії церковного співу в Уневі, зібрані і систематизовані Ігорем Мицьком²¹.

Подальша історія створення першодрукованого Ірмологіона пов'язана з діяльністю львівського владика Йосифа Шумлянського. Він утримував добру капелу при Святоюрській катедрі, з якою не розлучався і під час триваліших подорожей; так під час битви з турками під Журавном від кулі загинув співак його капели²². Варто також нагадати,

Львівщині; інший примірник цього видання вже 1704 р. знаходився у Курязькому Преображенському монастирі біля Харкова; примірник з купчим записом 1701 р. знаходився у Володимирі на Волині; ще один примірник із записом 1702 р. зберігається сьогодні в ЛНБ (див.: Ю. Ясіновський. Українські нотні видання XVIII ст., с. 24). Цієї ж помилки припустився і о. д-р Іван Музичка в загальному добре написаній статті про львівський нотний першодрук — очевидно, під впливом авторитету Д. Зубрицького. Але в цій же статті він подає факт появи примірника 1700 р. вже через чотири в Курязькому монастирі, але чомусь не побачив суперечності у датах (див.: І. Музичка. Перший український, с. 263).

¹⁶ Проте іноді і сьогодні ця помилкова теза час від часу з'являється у друкованих матеріалах (див.: М. Головащенко. Ірмолой Тяпецького і ще дещо..., *Культура і життя*, 1996, № 16).

¹⁷ Я. Запаско, Я. Ісаєвич. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні, кн. 1, Львів 1982, с. 70, № 370.

¹⁸ Я. Ісаєвич. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми, Львів 2002, с. 276–278.

¹⁹ Національний музей у Львові, F-58.

²⁰ М. Видашенко. Йосиф Городецький — засновник східнослов'янського наборного нотодрукування, *Книгознавство та бібліографія*, Київ 1983, с. 146–150.

²¹ І. Мицько. Святоуспенська лавра в Уневі, Львів 1998, с. 75–76.

²² И. Франко. Йосиф Шумлянський — последний православный епископ львовский и его «Метрика», *І. Франко, Зібрання творів у 50 томах*, т. 46, кн. 2, Київ 1986, с. 57.

що саме в цей час (1697 р.) був складений унікальний список партесних композицій львівського Успенського братства²³, що свідчить про винятково високий рівень церковного співу у Львові та в Галичині за його єпископства.

Львівський владика Йосиф Шумлянський двічі ініціював створення друкарні при Святоюрському монастирі. Уперше це відбулося близько 1687 р., коли управителем став знаний львівський друкар Василь Ставницький. Першим виданням, «типографію албо друкарню новую працею и коштом власным спорядивши», була *Метрика* 1687 р.²⁴; 1688 р. вийшло її друге видання²⁵. Того ж 1688 р. було надруковано також Псалтир²⁶.

На цьому перша видавнича спроба владика Шумлянського припинилася. Справа в тому, що Львівське братство занепокоїлося друкарською діяльністю владика і 17 вересня 1688 р. викупило цю друкарню за 5000 золотих — 2400 золотих готівкою, на 600 золотих дало книг свого друку, а 2000 полишалися в боргу²⁷. На це львівський владика зобов'язувався повернути привілей на друкування братству, коли воно виплатить борг, а також відмовлявся у подальшому друкувати книжки.

Проте Йосиф Шумлянський вперто домагався від братавства переходу усієї єпархії до унії, від чого братчики всіляко відмовлялися. І для того, щоб врешті зламати їх опір, Шумлянський знову задумує організувати друкарську справу. З цієї метою він допоміг василіянам Святоюрського монастиря закласти власну друкарню, управителем якої було призначено монаха Йосифа Городецького.

На титульному аркуші першого видання читаємо: *Ірмолой си есть Усмогласникъ ѿ старыхъ рукописа^нныхъ езе^мпларе^н исправленн^нй вл^нгочы^ннаго же ради п^неніа церковнаго тр^ндоловіемъ інок^новъ вшежите^нныа свители с^нтго ве^н[ико]м^нч^нника Х^нва Георгіа в катедр^нь еп^нской лвовской ново типомъ н^нд^на^нний рокоу Б^нжіа „А^н“ м^нца октовріа въ ѿ д^нь. Книга вийшла обсягом у 238 аркушів in F°. Нотація п'ятилінійна, так звана кийвська квадратна нота. Під нотами знаходиться словесний текст старослов'янською мовою української редакції. Нотний текст друкований набірним шрифтом по 10 рядків на аркуші. Книга гарно оздоблена орнаментальними і сюжетними гравюрами (заставки, кінцівки,*

²³ Українське музикознавство, вип. 6, Київ 1971, с. 245–251.

²⁴ І. Огієнко. Історія українського друкарства, 2-е вид., Київ 1994, с. 143; Я. Запаско, Я. Ісаєвич. Пам'ятки книжкового мистецтва, кн. 1, с. 101, № 641.

²⁵ Я. Запаско, Я. Ісаєвич. Пам'ятки книжкового мистецтва, кн. 1, с. 102, № 648.

²⁶ Там само, с. 101, № 644.

²⁷ АЮЗР, ч. 1, т. XII, с. 186–187; Огієнко. Історія друкарства, с. 144.

сюжетні гравюри в цілий аркуш, виливні прикраси). Мистецькі прикраси виконали відомі українські гравери Никодим Зубрицький та Діонісій Сінкевич; використана також гравюра (св. Йоан Дамаскин) майстра Іллі, що вперше з'явилася в Октоїху 1639 року львівського друку (повторена в Євангелії 1665 р.). Основний текст супроводжується різними додатками: *Прологоменон* за підписом ігумена Святоюрського монастиря Йосифа Скольського, двовірш про Йоана Дамаскина, *Скара лаво реєстр ірмосов* та післямова друкаря Йосифа Городецького.

На жаль, невідомо, які саме рукописи слугували зразком першодруку. Правда, у Києві зберігається рукописний Ірмолой другої чверті XVII століття (НБУВ, ДА, 350 П.), в якому є приписка, що нібито на основі саме цього рукопису здійснено львівське видання 1700 року. Проте це малоімовірно: ні зміст, ні уклад матеріалу, ні особливості музичної стилістики не наближені до першодруку. Нам відомі рукописи XVII століття, які за своїм змістом, укладом та музичними рисами стоять набагато ближче до першодруків, ніж вищезгаданий.

У передмові відзначаються причини появи друкованого Ірмолая: рукописні Ірмолой переписувалися повільно та в недостатній кількості, а, головне, не в'їрно, створюючи різні зміни. Підкреслюючи, що ця книга є *новым художеством* *изданное д'їло*, видавці усвідомлювали її історичне значення — як для церковного співу, так і книгодрукування взагалі. У післямові Йосифа Городецького, високоосвіченої людини, який побував як паломник в Єрусалимі, у країнах Східної та Західної Європи, йдеться про історію видання цієї книги. Йосиф Городецький звертається до читачів і співців такими словами (подаємо цей текст у перекладі українською мовою, що його здійснив і опублікував І. Франко²⁵):

«Ласкавий читачу сеї книги! Знаю, що коли дістанеш до своїх рук отсю книгу і побачиш, що се діло нове в церкві руській і видане новим скуством, побажаєш також пізнати художника чи то видавця сеї книги. Отож для заспокоєння твого бажання на тобі его!

Я, грішний монах Йосиф Городецький, паломник єрусалимський, маючи 15 літ від роду, пішов у монастир і зробився монахом і від тоді ж почав прикладати свою працю до друкарського діла, котре особливо мене займало. Опісля, сповняючи своє бажання, взяв я від боголюбиваго єпископа львівського Йосифа Шумлянського (він же посвятив мене перед тим і в чин священничий) листи з посвідченням і благословенством і відтак, сповняючи свій зарік даний перед Богом, я подався в

дорогу. А прибувши до святого великого міста божого Єрусалиму, я поклонився там Гробови Господньому, потім скупався в ріці Йордані, а потім перейшов шляхами великого моря (великим морем також в письмі святим називається море Середземне), далі Єгипет, Александрію і інші знамениті міста полуденної Палестини, а далі західні краї: Іспанію, Італію, Венецію і т. і. Та от ведений найвисшою Правицею вернув я здоров до своєї вітчизни і не гаючись ставився перед згаданим уже єпископом, складаючи ему повинну подяку за те, що споможений его благословенством я без ніякої шкоди перебув таку велику дорогу. Опісля запросили мене зверхники львівського монастиря при катедрі св. Юра, щоб я яко вмільний відливач черенок зладив друкарню для друкування Ірмологіона (т. є книги гимнів церковних — пояснення М. Гриневецького). І от я, зовсім не поблажаючи собі, хоч і по такій трудній подорожі, принявся за се діло і при помочі ласки божої довів его до кінця, т. є друк Ірмологіона, діло без сумніву дивне для руського народа. А скінчивши его я вельми врадувався і оттак сказав до Господа Бога мойого: «Господи Ісусе Христе, єдинородний сину безначального вітця, ти, що своїми святими устами сказав: *бо без мене нічого не зможете вчинити*. Господи мій, Господи! Силою твоїх слів пронятий до глибини душі і серця, піддаюся твоїй доброті за те, що мене, негідного слугу твого, вчинив гідним не тільки розпочати отсю книгу Ірмологіон, але також докінчити! Нехай буде благословенне твоє святе ім'я на віки віків, амінь!». Єромонах Йосиф Городецький, паломник єрусалимський, відливач черенок і друкар, рука власна».

Майбутній друкар нотного першодруку, ймовірно, походив з містечка Городка біля Львова, на що вказує його прізвище. 15-літнім хлопцем постригся в ченці. Друкарської справи, мабуть, навчався у друкарні Унівського монастиря, що був підпорядкований львівському владиці, під патронатом якого й був видрукований Ірмолой. Через деякий час здійснив тривалу паломницьку подорож в Палестину, відвідав Єрусалим, де помолився біля Гробу Господнього, побував у Єгипті, Іспанії, Італії, відвідав Александрію, Венецію. Повернувшись на рідну землю, наприкінці 90-х років 17 ст. розпочав підготовку до здійснення нотного видання. Друкарське обладнання, ймовірно, перевіз з Унева до Львова і заходився виливати нотні черенки. Помер 1705 року під час епідемії чуми в Добрянському монастирі біля Городка, про що повідомляє запис на одному з примірників Ірмолая 1700 р., який зберігається в ЛНБ (Ст.-IV-188, арк. 53-79): *Сїя книга нарицаема Ірмолой обители Триє Храмов первій Благовѣщеніѣ Прѣста Бѣцы Дрѣтій во [...] оустѣкновѣ [...] крестителѣ Іоанна Тщаниемъ и Прѣлѣжною мѣдрстю пелегрима Іосифа Городецкого [...] іерусалимского [...] ленной жителя а зде скончавшемся во обители монастиря*

²⁵ І. Франко. Лист Модеста Гриневецького, с. 175-176.

Добр[анского ?] рокъ Божіи ДѢЕ наместник евангелій которій пометръ [...] ходачи бо повѣтра силное его заразило третѣго дня тѣло да забъчено дѣшъ його воже ласкавый приатты [...] есмъ ѿ ныне хвалити ѿ рода в род навѣки блѣжити: іеромонахъ Гидеонъ Ігуменъ восточныя церкви рокъ вожиа ДѢЕ декабря К Го всею своею от Христа братию подписахъ а хто бы мѣл отдалити и той литеры залѣпити той мѣст в Геєни огненной в огню вродити²⁹.

Останні роки свого життя Й. Городецький, мабуть, провів у цьому ж Добрянському монастирі, як припускає М. Видашенко на підставі знайдених документів цього монастиря, для яких були використані пробні аркуші нотного першодруку³⁰.

Через 9 років після виходу у світ першого друкованого Ірмологіона у Львові з'явилось його нове видання — на цей раз у стінах Успенського братства: Ірмологію сирѣчь Пѣснословъ твореніє препѣв[ного] Уца ншого Івана Дамаскина и про[чих] в годъ хунове[ных] Уца изданъ. Тщанієм же бра[т]ства Ставропѣгійнъ Явовскаго храма Оуспеніа прѣтѣмъ Бг[о]матере ро[д] ДѢЕ майа 61. Книга видана також in F° обсягом 246 арк. (24+209+13) по 10 рядків на сторінці, прикрашена орнаментально-сюжетними заставками, кінцівками, посторінковими гравюрами та виливними прикрасами. Нотний шрифт і прикраси використані з попереднього Святоюрського видання, лише на зворотному боці форти є гравюра із зображенням братської Успенської церкви. На початку книги вміщено Предсловоє за підписом львівського братства, де пояснюється мета видання — да бы по семъ поюціи ся всегда соглашались, а також традиційне вибачення за можливі помилки — ради време[на] [о] нывѣшнего препѣтствіа.

Замовником і видавцем цієї книги були вже не церковні владики, а світська організація львівських міщан — братство. Добре збережені документи братського архіву дають змогу простежити етапи створення цієї книги: від складання умови між братчиками та друкарем Василем Ставницьким до її виходу у світ. За умовою договору між братством та Ставницьким, братчики передавали друкареві потрібний матеріал для здійснення видання та виправлений *de novo* екземпляр in folio рукописного Ірмологіона з додатками, які слід було внести до друкованого. Ставницький зобов'язувався надрукувати 800 примірників³¹.

²⁹ Чорнило цього запису сильно зблідло і прочитується лише в ультрафіолетових променях (див.: М. Видашенко. Йосиф Городецький, с. 147–148).

³⁰ М. Видашенко, вказ. пр., с. 149–150 (у цій статті використані також архівні матеріали, віднайдені львівським істориком Ігорем Мицьком).

³¹ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. 12. Киев 1904, с. 419–420; Я. Ісаєвич. Братства і українська музична культура, с. 55.

Вивчаючи різні екземпляри братського видання, нами виявлено два варіанти цього друку. В одних примірниках поліелейний псалом *Хваліте імя Господне* має вказівку на болгарський напів, а в інших — на львівський³².

Обидва львівські першодруки швидко розійшлися по всій Україні, стали відомими в Білорусі, Росії, Молдаво-Волощині, на Балканах.

1757 р. у тій же братській друкарні перевидали Ірмолой 1709 р. з деякими скороченнями та передмовою львівського єпископа Леона Шептицького. На цьому львівське кириличне нотодрукування у XVIII ст. припиняється, й українська нотовидавнича справа переноситься до Почаївського монастиря.

Львівські першодруки не є тотожними щодо змісту. Святоюрське видання є скороченим і спрощеним — як щодо самого мелодичного матеріалу, так і в доборі репертуару. Натомість братське видання почасти відновлює мелодичне багатство рукописної традиції та дещо розширює репертуар³³. Мабуть, такий уніфікований і спрощений варіант святоюрського видання не задовільняв братчиків, які з самого початку свого існування і впровадж XVII–XVIII ст. з великою увагою ставилися до церковного співу³⁴.

Нотні першодруки є двома варіантами однієї нотолінійної книги Ірмолая, які відбивають різні позиції замовників.

Зміст і структура нотних першодруків є логічним продовженням тих тенденцій рукописних Ірмолоїв, які склалися в Україні у другій половині XVII століття. Насамперед це відбилося на доборі та укладанні пісенного матеріалу. Основною частиною нотних українських Ірмолоїв є розділ, в якому пісенний матеріал розміщений за системою восьми гласів. Крім піснеспівів Октоїха, за цією ж системою укладена й основна частина ірмосів. Цей розділ домінує в українських збірниках (до $\frac{3}{4}$ всього обсягу), звідки й походить назва книги. У процесі структурних змін у рукописних Ірмолоях, а згодом і в друкованих, названий розділ майже не зазнав змін. За такою ж системою восьми гласів укладений і невеличкий розділ подібних.

³² Ю. Ясіновський. Українські нотні видання XVIII ст., с. 24. Вказівку на львівський напів мають примірники НББУ (Кир. 808), Музею історії релігії у Львові (Сд. 1465).

³³ О. д-р І. Музичка помилково твердить, що «друге видання Ірмолая 1709 появилася у дещо зменшеному вигляді» (див.: І. Музичка. Перший український, с. 263).

³⁴ Я. Ісаєвич. Братства і українська музична культура XVI–XVIII ст., с. 48–57; Ю. Ясіновський. Успенське братство в історії давньої музики Львова, *Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні*, Львів 1996, с. 60–67.

Наступний розділ — цикл святкових піснеспівів, які не підлягають повній системі восьми гласів, — укладений за церковним календарем. Важливу частину цього розділу становить цикл піснеспівів Тріоди, який за кількістю піснеспівів і за своїми мистецькими якостями є вершиною не лише цього розділу, але й усього репертуару українських Ірмолоїв.

На початку нотних збірників, як правило, знаходиться розділ, який складається з окремих обов'язкових піснеспівів, так званих обиходних (із Всенощної служби, Утрені та Літургії).

У загальних рисах репертуар святкових піснеспівів є досить стабільним як у доборі, так і в укладі матеріалу. Але в деталях, особливо у вигляді акцентів на певні святкові цикли відміни досить істотні, і можна з певністю твердити, що двох цілком однакових рукописних Ірмолоїв не існує. Святкові піснеспіви наповнені більшою урочистістю, і серед них є чимало високомистецьких композицій. Вони відзначаються глибшим драматизмом, лірико-психологічною спрямованістю, яскравішим емоційним тонутом, що наповнює серця і помисли вірних глибокою і щирою молитовністю.

Така увага до святкових піснеспівів сприяла творчій активності практиків церковного співу, завдяки чому сакральна монодія постійно поновлювалась і насамперед за рахунок народнопісенних інтонацій, місцевих традицій і уподобань. Одним з характерних проявів цього була поява в рукописних збірниках численних місцевих напівів.

Але ближче до XVIII століття цей процес поступово згасає. Виразно проступає тенденція до уніфікації нотних збірників. Це виявлялося в намаганні добирати найуживаніші піснеспіви та найнеобхідніші. Названа уніфікація супроводжувалася канонізацією співів, їх мелодичним та ладоінтонаційним спрощенням.

Видання 1700 року більше тяжіє до уніфікації матеріалів збірника. Про це свідчать і добір матеріалів, і його уклад, і музична стилістика. Розділ святкових піснеспівів займає незвичайно малий обсяг; зовсім відсутній вступний обиходний розділ, і лише декілька піснеспівів цього розділу знаходяться в кінці книги. Натомість розширено розділ подібних, що посилювало його навчальну функцію.

Очевидно, що в такому урізаному вигляді збірник не задовольняв ширших практичних потреб, і вже через 9 років з'являється друге видання, яке істотно відрізнялося від попереднього. Тут поновлені розділи святкових піснеспівів, відновлюється вступний обиходний розділ, набуває деякого відновлення і мелодичне багатство. Саме такий вибір матеріалу, його уклад і музична стилістика відбивала природний історичний хід, еволюцію багатовікової традиції сакральної монодії, сформованої у рукописній традиції. І не дивно, що саме «братський»

варіант друкованого Ірмолоя стає основою усіх наступних видань у Львові та Почаєві.

Яким же чином загальна тенденція до спрощення і канонізації збірників вплинула на музичний зміст піснеспівів. З передмови та заголовка видання 1700 року дізнаємося, що над цим Ірмолоєм здійснено якусь значну, *елико мошно*, редакторську працю, виконану на основі *старыхъ рукописныхъ егъпларей*. У результаті цих правок піснеспіви зазнали істотних змін — і перед усім у бік канонізації, спрощення. Вони втрачають у ладоінтонаційному розмаїтті, спрощується мелодична та ритмічна структури.

Істотно спростився і сам нотний запис. Увесь музичний текст записаний в одному ключі (альтовому), тоді як рукописні збірники оперують ключами *C* на чотирьох лінійках нотного стану.

У друкованих збірниках вживався головню так званий *дуральний* звукоряд і лише зрідка *бемулярний*. Рукописна традиція вільніше оперувала і дуральним, і бемолярним звукорядами, тоді як рукописна практика вільніше оперувала цими звукорядами. Тому мелодії друкованих видань зазнають чимало втрат і насамперед ладоінтонаційних, регістрових, тембрових.

Редактори видання 1700 року транспонували напиви з бемулярного звукоряду в дуральний, а через небажання застосовувати випадкові знаки змінювали мелодичну й ладову структури³⁵.

Змінилася в друкованих виданнях і ритміка, яка також виразно тяжіє до уніфікації. Якщо в рукописах шкала ритмічних вартостей простягається від льонги до шістнадцяток (всього 7 ритмічних одиниць), то в першодруках крайні ритмічні вартості відкинуті і залишилися ціла, половина, чвертка і, зрідка, вісімка. Таке спрощення ритмічного запису частково пояснюється намаганням видавців полегшити і без того трудомісткий процес друкування. Але вирішальною була все ж загальна тенденція до спрощення мелодичного руху, що спостерігається і в рукописних Ірмолоях другої половини XVII століття. Друковані видання прискорюють і закріплюють цей процес.

Поява першодруків є логічним продовженням загального розвитку української сакральної монодії, що засвідчують рукописні нотні Ірмолої останньої чверті XVII століття. Можна припустити, що сам факт їх дещо запізнилої появи (майже через півтора століття після видань Івана Федорова) історично виправданий: розквіт рукописної нотної книги у XVII столітті, що відбивав багатство церковної музики, виразна

³⁵ Див. докладніше про це: Ю. Ясіновський. Перші східнослов'янські нотні видання, с. 50–54.

тенденція до індивідуалізації музичної стилістики ніби й не потребували друкованої форми розповсюдження. І лише тоді, коли уніфікація сакральної монодії досягла апогею, коли монодія перестає активно жити й збагачуватися, постає питання про друкування цих збірників. Завдяки новому, прогресивнішому і набагато дешевшому способу відтворення гімнографічних нотних текстів, перші львівські видання швидко набувають популярності в Україні та за її межами.

Крістіан ГАННІК (Вюрцбург)

СЛОВ'ЯНО-РУСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ СПІВ І ЙОГО ВІЗАНТІЙСЬКІ ДЖЕРЕЛА

Під час першого розквіту досліджень у ділянці палеографії руського церковного монодійного співу — я маю на увазі праці Одоєвського, Разумовського, Смоленського та інших у ХІХ століття¹ — мало займалися візантійською церковною музикою, хоча архімандрит Порфирій Успенський привіз зі своїх подорожей на Схід цінні невменні грецькі рукописи та уривки, які знаходяться сьогодні в Санкт-Петербурзі². Російські музикознавці того часу розшифрували та вивчили різні типи нотації руської монодичної культури і насамперед всі ті типи, які мають кіноварні поміти для уточнення інтервалів. Вони постійно вказували на важливість глибшого вивчення ранніх, недіастематичних типів, що були у вжитку до епохи Київської Русі, але не змогли пояснити ознаки й характеристики цих типів нотації, включаючи кондакарний нотопис, через брак розуміння візантійської системи нотації³.

Становище кардинально змінилося завдяки дослідженням засновників серії *Monimenta Musicae Byzantinae*. У 1953 році датський музикознавець-візантиніст Карстен Г'юг (Høeg, 1896–1961) прочитав у Британській Академії знамениту доповідь про найдавнішу слов'янську

¹ Докладні бібліографічні вказівки подає В. Протопопов: Русское церковное пение. Опыт библиографического указателя от середины XVI века по 1917 год, Москва 2000. До цього видання малотиражна брошура І. А. Гарднера («Указатель русской и иностранной литературы по вопросам русского церковного пения», München 1958) виявилася дуже корисною.

² Див.: Е. В. Герцман. В поисках песнопений греческой церкви. Преосвященный Порфирий Успенский и его коллекция древних музыкальных рукописей, Санкт-Петербург 1996.

³ Підсумки наукових досліджень, здійснених у дореволюційний час, подав Н. Фіндейзен: *Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века*, т. 1, Москва—Ленинград 1928.